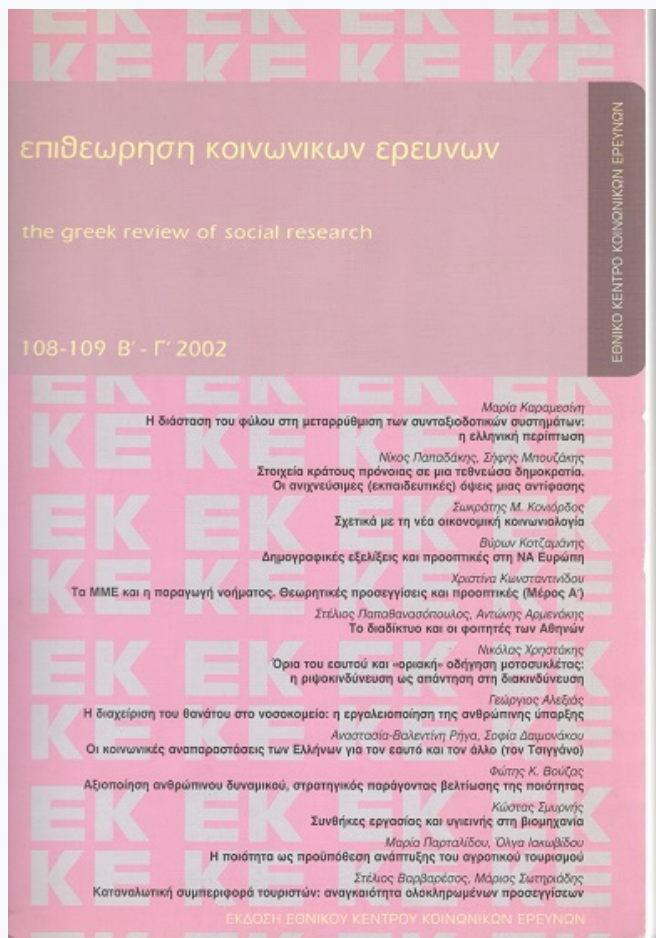

The Greek Review of Social Research

Vol 108 (2002)

108-109 B'-Γ'

Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις των Ελλήνων για τον εαυτό και τον άλλο (τον Τσιγγάνο)

Αναστασία-Βαλεντίνη Ρήγα, Σοφία Δαιμονάκου

doi: [10.12681/grsr.9072](https://doi.org/10.12681/grsr.9072)

Copyright © 2002, Αναστασία-Βαλεντίνη Ρήγα, Σοφία Δαιμονάκου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Ρήγα Α.-Β., & Δαιμονάκου Σ. (2002). Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις των Ελλήνων για τον εαυτό και τον άλλο (τον Τσιγγάνο). *The Greek Review of Social Research*, 108, 257–283. <https://doi.org/10.12681/grsr.9072>

Αναστασία-Βαλεντίνη Ρήγα*, Σοφία Δαιμονάκου**

ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΑΥΤΟ ΚΑΙ ΤΟΝ ΑΛΛΟΝ (ΤΟΝ ΤΣΙΓΓΑΝΟ)¹

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρουσία του τσιγγάνικου πληθυσμού στην Ελλάδα δεν αποτελεί τωρινό φαινόμενο και ο κατά πολύ αυξημένος –σε σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες– αριθμός τους τους καθιστά μια αξιοπρόσεκτη μειονότητα μέσα στο συνονθύλευμα των ανθρώπων από διαφορετικές χώρες που αναζητούν καλύτερη τύχη στον ελληνικό χώρο. Το παρόν άρθρο επιχειρεί να διερευνήσει τις κοινωνικές αναπαραστάσεις που έχουν σχηματίσει οι Έλληνες για τον τσιγγάνικο πληθυσμό, πώς αντιλαμβάνονται τη δική τους εθνική ταυτότητα και, με μέτρο αυτήν, πού τοποθετούν τους Τσιγγάνους μέσα στο κοινωνικό τους περιβάλλον. Η ερμηνεία των αποτελεσμάτων πραγματοποιείται μέσα από τη θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων. Τα αποτελέσματα εμφανίζουν μια σαφή εικόνα οφειλόμενη κυρίως στον τρόπο ζωής και την εξωτερική εμφάνιση των Τσιγγάνων, καθώς επίσης και μια ισχυρή (θετική) ελληνική εθνική ταυτότητα.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Από ιστορικής σκοπιάς η παρουσία της εθνότητας των Τσιγγάνων στον ελληνικό γεωγραφικό χώρο γίνεται αισθητή ήδη από τις αρχές του 14ου αιώνα, όπου γραπτές μαρτυρίες φανερώνουν την ύπαρξή της σε βενετοκρατούμενες κυρίως περιοχές της Πελοποννήσου, της Κρήτης και της Κύπρου (Τερζοπούλου και Γεωργίου, 1996). Ο όρος «εθνότητα» χρησιμο-

* Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Κοινωνικής Κλινικής Ψυχολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης.

** Διδάκτωρ Κοινωνικής Ψυχολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης.

1. Για τη συλλογή των ερωτηματολογίων απευθύνονται ευχαριστίες στις φοιτήτριες Βασιλική Αντωνίου και Ευφροσύνη Τζιντζιροπούλου.

ποιείται στο άρθρο αυτό αλλά και στη διεθνή βιβλιογραφία προκειμένου να αποδώσει μονολεκτικά εκείνο το σύνολο ατόμων που έχει αναπτύξει συνείδηση κοινών χαρακτηριστικών (γλώσσα, θρησκεία, καταγωγή, πολιτισμό κ.λπ.) με τα οποία τα ίδια προσδιορίζουν τον εαυτό τους και αναγνωρίζονται από τους άλλους και δεν έχουν αυτόνομη πολιτική συγκρότηση (*Μείζον Ελληνικό Λεξικό*, 1997, Τεγόπουλος-Φυτράκης).

Με την πάροδο των αιώνων και τις συνεχείς μετακινήσεις στη Βαλκανική Χερσόνησο στα χρόνια της Βυζαντινής και της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, και αργότερα λόγω πολέμων, διωγμών αλλά και αναζήτησης καλύτερης ζωής, ο αριθμός των Τσιγγάνων στην Ελλάδα αυξήθηκε και εξαπλώθηκαν αυτοί όχι μόνο στις προαναφερθείσες περιοχές αλλά σχεδόν σε ολόκληρη τη σημερινή ελληνική επικράτεια. Σύμφωνα με στοιχεία του Υπουργείου Εσωτερικών που δόθηκαν σε Συνέδριο του Δικτύου Ρομ, υπολογίζεται ότι σήμερα στην Ελλάδα ζουν περίπου 500.000 Τσιγγάνοι (*Το Βήμα*, 2001).

Βρίσκονται εγκατεστημένοι στους περισσότερους δήμους της Ελλάδας και διακρίνονται σε νομάδες και ημι-νομάδες (που ονομάζονται *Φιτσιρία*) και σε μόνιμα εγκαταστημένους (που ονομάζονται *Ερλία*) (Παυλή και Σιδέρη, 1990). Εκτός της γενικής υποδιαίρεσης, υπάρχουν επιμέρους υποδιαίρεσεις, όπως Βλάχοι, Καπαζάνοι (=παρατσούκλι που σημαίνει παραχαράκτες), Τουνουζλία, Χαντούρια, Μετσ(ι)κάρια ή Αϊτζίρα (=αρκουδιάρηδες), Μπράγκοι (οι Ρουμανόγυφτοι), Μπαλαμέ-Ρομά (χριστιανοί), Χοραχανέ-Ρομά (μουσουλμάνοι) κ.ά.. Η γλώσσα τους αποτελεί διάλεκτο της ινδογενούς γλώσσας Ρομανί και έχοντας αυτήν ως βάση διακρίνονται τέσσερις κατηγορίες διαλέκτων: α) οι γύφτικες (τις μιλούν οι νομάδες και ημι-νομάδες σε Ήπειρο, Μακεδονία, Βόλο, Λαμία, Άνω Λιόσια, Μέγαρο, Χαλκίδα, Δυτική Θράκη), β) οι τσιγγάνικες (τις μιλούν χριστιανοί Τσιγγάνοι, Θράκες, Μικρασιάτες και σε άλλες χώρες της Ευρώπης), γ) η ρουμάνικη (τη μιλούν στην Ημαθία, Μενίδι Αττικής, Ζεφύρι, Λαμία, Λάρισα) και δ) οι μη τσιγγάνικες (τις μιλούν Τουρκόγυφτοι και γενικά μουσουλμάνοι και άθρησκοι Τσιγγάνοι) (Έξαρχος, 1996).

Οι ίδιοι οι Τσιγγάνοι που διαβιούν στον ελλαδικό χώρο διαφοροποιούν εαυτούς μεταξύ τους, ανάλογα με τις διαφορετικές φυλές στις οποίες ανήκουν, και ορίζονται ως «διαφορετικοί» από τους Γύφτους, τους οποίους δεν κατατάσσουν στην εθνότητα των Τσιγγάνων, τους αποδίδουν ροπή προς την εγκληματικότητα, κυρίως την κλεψιά και τη διακίνηση ναρκωτικών ουσιών, και τους θεωρούν υπεύθυνους για τον τρόπο ζωής τους, στις σκηνές, χωρίς τις απαραίτητες συνθήκες υγιεινής, μέσα στη βρωμιά και την εξαθλίωση.

Αναφορικά με το ζήτημα του θρησκευτικού δόγματος, είναι χριστιανοί ή μουσουλμάνοι (σε μικρό ποσοστό περίπου 24.000), ένα μέρος αυτών έχει αποκτήσει την ελληνική υπηκοότητα, κατέχει αστυνομική ταυτότητα στην οποία δεν αναγράφεται η τσιγγάνικη καταγωγή για την αποφυγή ρατσιστικών προκαταλήψεων, έχει βαφτιστεί σε εκκλησία και έχει υπηρετήσει στο στρατό κανονικά (Ρήγα και Δαιμονάκου, 2001α, σ. 274).

Ο σημαντικός μεγάλος αριθμός του πληθυσμού των Τσιγγάνων στη χώρα μας, η καθημερινή αλληλεπίδραση και τριβή των δύο πληθυσμών στον ίδιο περιβάλλοντα χώρο, σε συνάρτηση με το γεγονός ότι τα τελευταία χρόνια η Ελλάδα (όπως και άλλα κράτη της Ευρώπης) έχει αποκτήσει το χαρακτήρα της χώρας υποδοχής μεταναστών και προσφύγων από διάφορα μέρη του κόσμου, εμφανίζουν τη σύγχρονη κοινωνία σαν ένα «παζλ» εθνικού χαρακτήρα λόγω της συνύπαρξης διαφορετικών εθνοτικών ομάδων στον ίδιο γεωγραφικό χώρο. Η δημιουργία τέτοιας «μορφολογίας» κοινωνιών αποτελεί μέρος της ανθρώπινης ιστορίας, αρχικά ως απόρροια ιμπεριαλιστικών κατακτήσεων. Εντούτοις σήμερα, το ζήτημα των εθνотήτων (ethnicity) μελετάται ως αποτέλεσμα της αυξημένης κοινωνικής κινητικότητας (που σχετίζεται με την ατομική επίτευξη) και της επίσης αυξημένης γεωγραφικής κινητικότητας (που συνδέεται με τις αλλαγές στην αγορά εργασίας) (De Vos, 1995, σ. 16). Στην πρακτική αυτής της συνύπαρξης, που μπορεί για τις παραπάνω αιτίες να είναι αναγκαστική ή μη, εμπλέκεται αναπόφευκτα η εθνική-πολιτισμική ταυτότητα της κάθε μιας εθνότητας που διαβιεί και αλληλεπιδρά στο ίδιο περιβάλλον (Hall, 1996, σ. 2).

ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Η προβληματική της έννοιας της ταυτότητας έχει απασχολήσει πληθώρα ερευνητών διαφορετικών επιστημονικών πεδίων, σε μια προσπάθεια ορισμού και κατανόησης της λειτουργίας της τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο. Καθώς στόχος μας ήταν η διερεύνηση της δόμησης των κοινωνικών αναπαραστάσεων των Ελλήνων ως εθνικού συνόλου σχετικά με μια άλλη πληθυσμιακή ομάδα –τους Τσιγγάνους– με την οποία βρίσκονται σε σχέση συνύπαρξης και αλληλεπίδρασης, καθορίσαμε το θεωρητικό πλαίσιο από τις κυριότερες θεωρητικές προσεγγίσεις οι οποίες εστιάζουν στην κοινωνική και πολιτισμική πτυχή της ταυτότητας του ατόμου.

Η θεωρία του Tajfel (1978,1981) για την ταυτότητα (social identity theory), που αναπτύχθηκε στα μέσα της δεκαετίας του '70, τόνισε τη σημα-

σία του *κοινωνικού στοιχείου* στην ανθρώπινη συμπεριφορά με βάση κυρίως τον καθορισμό του εαυτού από την άποψη του «ανήκειν» σε μια ομάδα. Ως αντικείμενό της κατέστησε τη μελέτη της συμπεριφοράς της ομάδας, τις διομαδικές διαδικασίες και σχέσεις, οι οποίες δεν μπορούν να ερμηνευτούν με τους όρους της ατομικής ταυτότητας. Η βασική της υπόθεση είναι ότι η κοινωνία συνίσταται από ιεραρχικά δομημένες διαφορετικές κοινωνικές ομάδες (π.χ., λευκοί-μαύροι, άνδρες-γυναίκες κ.ά.) που συνδέονται με σχέσεις δύναμης και εξουσίας μεταξύ τους. Αυτές οι κοινωνικές κατηγορίες παρέχουν στα μέλη τους μια κοινωνική ταυτότητα η οποία αποτελεί την ιδέα του εαυτού προερχόμενη από τη συμμετοχή σε μια ομάδα και ενεργούν λειτουργικά για την οργάνωση της αντίληψης των ατόμων για τον κόσμο (Hogg, 1996, Spears, 1996). Η συσχέτιση ανάμεσα στις κοινωνικές κατηγορίες και τη συμμετοχή σε μια ομάδα συνεπάγεται τη δημιουργία των κοινωνικών ταυτίσεων μέσα σε αυτές, όπως η εθνικότητα, το φύλο, η φυλή, το επάγγελμα, η συμμετοχή σε αθλητικές ομάδες, κ.λπ., παράγοντας με αυτόν τον τρόπο τα κοινωνικά στερεότυπα (Hogg και Abrams, 1996). Κατά τη διάρκεια της κοινωνικής κατηγοριοποίησης, παράγεται τονισμός των ομοιοτήτων μεταξύ των ατόμων της ίδιας ομάδας και αντίστοιχος τονισμός των διαφορών μεταξύ ατόμων διαφορετικών ομάδων. Συνεπώς επιτελείται μια διαδικασία κοινωνικής σύγκρισης μέσω της οποίας επιτυγχάνεται η δημιουργία και η διατήρηση της κοινωνικής ταυτότητας των ατόμων (Tajfel, 1978, 1981). Το ζήτημα της κοινωνικής κατηγοριοποίησης απασχόλησε ιδιαίτερα τον Turner (Tajfel και Turner, 1979, 1982· Turner κ.ά., 1987) που εξέθεσε τις ιδέες του μέσα από μια νέα θεωρία, αυτήν της αυτο-κατηγοριοποίησης (*self-categorization theory*), δίνοντας έμφαση στην κατανόηση του εαυτού ως δομικού εργαλείου για την αντίληψη των διομαδικών σχέσεων και του «έξω» κόσμου.

Η διάσταση της ταυτότητας ως φορέα *πολιτισμικών στοιχείων* μελετήθηκε από τον γνωστό ανθρωπολόγο Bronislaw Malinowski, ο οποίος θεώρησε ως αφετηρία του πολιτισμού τη βιολογική του φύση και πάνω σ' αυτήν δόμησε τη λειτουργιστική του θεωρία. Σύμφωνα με τον ερευνητή (1958, σ. 46· 1964, σ. 36-37), οι άνθρωποι υπόκεινται σε ειδικές συνθήκες-φυσιολογικές ανάγκες (επιβίωσης, αναπαραγωγής, προστασίας κ.ά.) τις οποίες πρέπει να εκπληρώσουν προκειμένου να εξασφαλίσουν την επιβίωσή τους, τη συνέχιση της φυλής και τη διατήρηση όλων σε μια λειτουργική κατάσταση. Για τους προαναφερθέντες λόγους αναπτύσσουν ένα δεύτερο νέο ή τεχνητό περιβάλλον, που σε τελική ανάλυση δεν είναι τίποτε άλλο από το πολιτισμικό πλαίσιο, το οποίο είναι απαραίτητο να αναπαράγεται, να διατηρείται και να είναι ευέλικτο στη διαχείρισή του. Η περι-

γραφή αυτής της νέας κατάστασης ζωής εξαρτάται από το πολιτισμικό επίπεδο της κοινότητας, το περιβάλλον και την ικανότητα της ομάδας. Εντούτοις, ένα πολιτισμικό επίπεδο ζωής σημαίνει την εμφάνιση νέων αναγκών και νέων επιτακτικών και προσδιοριστικών παραγόντων που επιβάλλονται στην ανθρώπινη συμπεριφορά. Συνεπακόλουθα, η πολιτισμική παράδοση πρέπει να μεταδίδεται από γενιά σε γενιά, είναι αναγκαίο να υφίστανται εκπαιδευτικές μέθοδοι και μηχανισμοί μέσα σε έναν πολιτισμό όπου η τάξη και ο νόμος πρέπει να διατηρούνται, εφόσον η συνεργασία μεταξύ των ατόμων είναι ουσιαστική σε κάθε πολιτισμική επίτευξη, ενώ σε κάθε κοινωνία πρέπει να υπάρχουν ήθη, νόμοι και οικονομικοί οργανισμοί για την καλύτερη λειτουργία της κοινότητας.

Μετά τον Malinowski ακολούθησαν άλλα κινήματα τα οποία ασχολήθηκαν με τον προσδιορισμό του πολιτισμού και της κουλτούρας, όπως αυτό της πολιτιστικής «διάχυσης», που αργότερα εδραιώθηκε ως σχολή «πολιτισμού και προσωπικότητας» από τις Αμερικανίδες ερευνήτριες Benedict και Mead, και του γαλλικού ανθρωπολογικού στρουκτουραλισμού. Η σχολή της πολιτιστικής «διάχυσης» έκανε λόγο για την ύπαρξη πολιτισμικών χαρακτηρισμών που διαχέονται ανεξάρτητα από τα άτομα και τους βασικούς σε αυτά τύπους υποκειμενικής συμπεριφοράς. Η σχολή των Benedict και Mead προχώρησε παραπέρα υποθέτοντας ότι σε πολλαπλούς πολιτισμούς αντιστοιχούν πολλαπλοί τύποι προσωπικότητας, εφόσον το άτομο και ο πολιτισμός αποτελούν μεν δύο ξεχωριστές οντότητες αλλά ιδωμένες ως απόλυτα συνδεδεμένες μεταξύ τους, θεώρηση που τις θέτει σε αναφορά και ερμηνεία μόνο μέσω αυτής της αλληλεπιδραστικής σχέσης. Τέλος, ο γαλλικός στρουκτουραλισμός άσκησε σημαντική επιρροή στην Ευρώπη, με πρωτεργάτη τον Parsons και αργότερα τον Levi-Strauss, ο οποίος εστίασε την προσέγγισή του σχετικά με τον πολιτισμό σε τέσσερα βασικά σημεία: α) οι διαφορετικοί πολιτισμοί ορίζονται με βάση διαφορετικά πολιτισμικά πρότυπα (patterns), β) ο αριθμός των τύπων των πολιτισμών είναι περιορισμένος, γ) μέσω της μελέτης των πρωτόγονων πολιτισμών είναι δυνατό να κατανοηθούν καλύτερα οι πιθανοί συνδυασμοί των επιμέρους πολιτισμικών στοιχείων, και δ) οι συνδυασμοί αυτοί ενεργούν μη-συνειδητά, επομένως μπορούν να εξεταστούν ανεξάρτητα από τα άτομα-μέλη μιας κοινωνικής ομάδας (Φίλιας, 2000).

Στη διαδικασία διερεύνησης της μορφοποίησης της ταυτότητας ενός ατόμου, μιας ομάδας ή ενός ολόκληρου πληθυσμού, δεν πρέπει να παραβλέπεται η συνισταμένη αφενός αυτής της μορφοποίησης βασισμένης πάνω σε μια κοινή βάση –κοινή καταγωγή, κοινή ιστορία, κοινές μνήμες, κοινές εμπειρίες και χαρακτηριστικά με τα άλλα πρόσωπα– και αφετέρου

η συμβολή του Άλλου σε αυτή τη σχηματοποίηση. Κάτω από αυτό το πρίσμα, η ταυτότητα μπορεί να λειτουργεί ως σημείο ταυτοποίησης και προσκόλλησης λόγω της ικανότητάς της να αποκλείει ή ακόμα και να απορρίπτει καθετί μη ταυτόσημο, καθετί ξένο προς αυτήν. Είναι πάντα το αποτέλεσμα προσωρινών και μη σταθερών σχέσεων οι οποίες ορίζουν ταυτότητες μέσω επισήμανσης των διαφορών (Hall, 1991, 1996). Οι ταυτότητες δεν επαφίενται στη μοναδικότητα των χαρακτηριστικών τους, αλλά επιμένουν με ξεχωριστούς τρόπους να επιλέγουν/ανακινώνουν/επαναπροσδιορίζουν το πολιτισμικό στοιχείο το οποίο είναι κοινό σε όλους ή τουλάχιστον διαθέσιμο σε όλους. Εγγύηση της συνέχισής τους αποτελεί η ικανότητά τους για αλλαγή και όχι η ικανότητα να προσκολλώνται σε μορφές και περιεχόμενα που έχουν ήδη μία φορά εγκαθιδρυθεί (Bauman, 1998). Λόγω της δόμησης και αναδόμησής της μέσα στο χώρο και το χρόνο η ταυτότητα αποτελεί αναπόφευκτα ιστορική κατασκευή, η οποία, στο βαθμό που το άτομο αποτελεί τον αντιπρόσωπο ενός συνόλου, μιας ομάδας, φέρει μέσα της το στοιχείο της ατομικότητας. Η εμπλοκή του ατόμου ως η υλική ενσωμάτωση (το υλικό μέρος) της ταυτότητας κωδικοποιεί τις διαφορές και διακρίσεις σε κοινωνικό επίπεδο (Grossberg, 1996).

Στη διαλεκτική σχέση του Εαυτού με τον Άλλον για το σχηματισμό της ταυτότητας, σημαντική υπήρξε η συμβολή της θεωρίας για την ψυχοκοινωνική ταυτότητα των Zavalloni και Louis-Guèrin (1984, 1996), οι οποίες κάνουν λόγο για το τρίπτυχο Εαυτός-Άλλος-Κοινωνία, που είναι ταυτόχρονα δράστες και στόχοι δράσεων, αναλύοντας «τη δομή του εσωτερικού λειτουργικού περιβάλλοντος του ατόμου ως συστήματος συνάρθρωσης του ατομικού και του κοινωνικού, της προσωπικότητας και του πολιτισμού» ως την πηγή συγκρότησης της υποκειμενικής κοινωνικής ταυτότητας. Η αντίληψη του ατόμου για την περιβαλλοντική του πραγματικότητα, η οποία διαμορφώνεται μέσω της κοινωνικής του δράσης ως μέλους διαφορετικών ομάδων και ενός δεδομένου πολιτισμού και μέσω των σχέσεων του με τα άτομα της ίδιας ή διαφορετικής ομάδας, εκφράζεται με κοινωνικές αναπαραστάσεις –τα αποκαλούμενα από τις ερευνήτριες «γνωστικά και συναισθηματικά δίκτυα»– που ενεργοποιούνται στην καθημερινή πρακτική με τη μορφή γνώσεων, ιδεών, επιθυμιών, σχεδίων κ.ά. (Ρήγα, 1996).

Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΩΝ

Η θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων αποτελεί μία άλλη ερμηνευτική προσέγγιση του τρόπου δόμησης της αντίληψης και εικόνας του ατόμου για τον κοινωνικό του κόσμο όπως προτάθηκε από τον Γάλλο ερευ-

νητή Serge Moscovici (1976), ως εναλλακτική στις μέχρι τότε θεωρίες της κοινωνικής ψυχολογίας. Η καινοτομία της έγκειται στην προσφορά ενός μοντέλου που συνδυάζει την κοινωνική με την επιστημονική γνώση, από τη μια πλευρά, και την κοινωνική κατασκευή και μεταμόρφωση του αγνώστου, του «μη οικείου», σε γνωστό, «οικείο», από την άλλη. Πρόκειται για την ανάπτυξη μιας ιδέας που περιγράφει τη λειτουργία της εμπειρίας και της γνώσης στις κοινωνικές πρακτικές, θέτοντας τον άνθρωπο στη θέση του κοινωνικού δράστη όσον αφορά τη γνωστική επεξεργασία φαινομένων ή γεγονότων που γίνονται για πρώτη φορά αντιληπτά και στη συνέχεια απτή πραγματικότητα. Η διαφορετικότητα της θεώρησης αυτής συνίσταται στην κυριαρχία του κοινωνικού στοιχείου που εμπλέκεται στη διαδικασία της νοηματικής προσέγγισης και εννοιολογικής απόδοσης των ενίοτε νεόφερτων φαινομένων ή γεγονότων. Σε αντιδιαστολή με τις θεωρίες της ταυτότητας όπου εξετάζεται εν ολίγοις η αντίληψη του ατόμου για τον Εαυτό, η συγκεκριμένη θεωρία εστιάζει στη δόμηση της εικόνας του ατόμου όχι για τον Εαυτό αλλά για τον Άλλον.

Ιστορικό υπόβαθρο της θεωρίας των κοινωνικών αναπαραστάσεων αποτελεί η ιδέα του Durkheim αναφορικά με τη διαφοροποίηση μεταξύ των ατόμων και των συλλογικών αναπαραστάσεων οι οποίες είναι βαθιά χαραγμένες στη γλώσσα, στις παραδόσεις και στις συνήθειές τους, δείχνοντας ταυτόχρονα την κοινωνική διάσταση αυτών ως συμπλήρωμα στην ατομική σκέψη (Moscovici, 1984a). Ο Moscovici δανείστηκε επίσης από την αναπτυξιακή ψυχολογία του Piaget την ιδέα της κατασκευής του «κοινωνικού» κόσμου από τα παιδιά, δίνοντας μέσω διαφορετικών πηγών γνώσης νόημα στην πραγματικότητα, και από τον Freud την έννοια της «εσωτερικοποίησης» εικόνων και συμβόλων που συμβαίνουν κατά την παιδική ηλικία και ακολουθούν τον άνθρωπο στην ενήλικη ζωή του. Στον πυρήνα της η θεωρία αυτή συνιστά το κράμα των τριών παραπάνω ιδεών χαρακτηρίζοντας τις κοινωνικές αναπαραστάσεις ως *συλλογικά* (ή κοινωνικά) φαινόμενα, ως τρόπο *κοινωνικής κατασκευής* της πραγματικότητας και του νοήματος και ως διαδικασία εσωτερίκευσης της *εξωτερικής* πραγματικότητας, είτε αυτή είναι ιδέα, αντικείμενο ή θεωρία στον κόσμο του ατόμου (Flick, 1995). Ο ίδιος ο Moscovici περιγράφει τις κοινωνικές αναπαραστάσεις ως «εσωτερικά, διανοητικά σχήματα» και προκατασκευασμένες ιδέες, σκέψεις, κρίσεις, φορτισμένες με συναισθήματα· μέσω δε αυτών των «σχημάτων του νου» οι άνθρωποι προσπαθούν να κατανοήσουν, να αντιληφθούν και να αξιολογήσουν συμπεριφορές, αξίες, πράξεις και ιδεολογίες (Pήγα, 1991, 1997).

Εντούτοις, στη δημιουργία των κοινωνικών αναπαραστάσεων τον πρωταρχικό ρόλο παίζει το σύνολο των ατόμων ως κοινωνική ομάδα και

όχι ως μεμονωμένες οντότητες. Πρόκειται για μια διαδικασία που περνά μέσα από το φιλτράρισμα της συλλογικότητας της ομάδας, τα μέλη της οποίας επικοινωνούν και αλληλεπιδρούν μέσα στην καθημερινή ζωή. Η αναπαράσταση λειτουργεί τότε ως σύστημα ερμηνείας της πραγματικότητας, η οποία καθορίζεται από τις σχέσεις των ατόμων μεταξύ τους και τη σχέση τους με το φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον. Αποτελεί έναν οδηγό δράσης, δίνοντας τον προσανατολισμό για τις πράξεις και τις σχέσεις (Abric και Guimelli, 1998).

Σε γνωστικό επίπεδο, η παραπάνω διαδικασία περνά μέσα από δύο στάδια, που στοχεύουν στην κατανόηση ενός πρωτοπαρουσιαζόμενου και επομένως άγνωστου φαινομένου. Το πρώτο στάδιο –anchoring– σχετίζεται με την προσπάθεια της ομάδας να αποκτήσει μια βασική γνώση του νέου φαινομένου και να του αποδώσει χαρακτηριστικά τα οποία επιτρέπουν στα μέλη της να το προσεγγίσουν, να το γνωστοποιήσουν και να το κάνουν αντιληπτό σε περίπτωση συζητήσεων. Δεδομένου του μη οικείου και ως τότε αγνώστου φαινομένου, η ομάδα στερείται μιας συγκεκριμένης σχετικής αναπαράστασης. Το δεύτερο στάδιο –objectification– αφορά το σχηματισμό της αναπαράστασης η οποία πρόκειται στο μέλλον να συνοδεύει το οικείο πλέον φαινόμενο (Wagner κ.ά., 1999). Είναι ο μηχανισμός εκείνος μέσω του οποίου η κοινωνικά αναπαριστώμενη γνώση αποκτά την ειδική της μορφή, δηλαδή τη σχηματοποίηση μιας εικόνας ή μιας μεταφορικής έννοιας η οποία αποδίδεται και στο εξής χαρακτηρίζει το νέο φαινόμενο, γεγονός ή ιδέα (Lorenzi-Cioldi, 1997). Με αυτή τη θεωρητική βάση η έρευνα που παρουσιάζουμε στο παρόν άρθρο επιχείρησε να μελετήσει ποιες κοινωνικές αναπαραστάσεις έχουν σχηματίσει οι Έλληνες για τον Άλλον, τον Τσιγγάνο, στην προσπάθειά τους να προσδώσουν μια εικόνα στο «ξένο», το «διαφορετικό», και πώς αυτές καθορίζουν μια σχέση εγγύτητας ή απόστασης μεταξύ τους.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Η έρευνα διεξήχθη το 1999 στην περιοχή της πρωτεύουσας και σε περιοχή της επαρχίας (Καρδίτσα), επιλογή η οποία στηρίχθηκε στη συγκέντρωση αριθμητικά σημαντικού τσιγγάνικου πληθυσμού στις εν λόγω περιοχές, ώστε να πληρούνται οι προϋποθέσεις τακτικής, αν όχι καθημερινής, επαφής και αλληλεπίδρασης μεταξύ αυτού και των Ελλήνων. Το δείγμα, το οποίο επιλέχθηκε με τη μέθοδο της τυχαίας δειγματοληψίας, περιλάμβανε διακόσια (N=200) άτομα και των δύο φύλων, ηλικίας από 19 έως > των 40 ετών, εκ των οποίων εκατό (100) άτομα διαμένουν μόνιμα στην Αθήνα και

τα υπόλοιπα εκατό (100) στην επαρχία. Ο καθορισμός του ηλικιακού εύρους βασίστηκε στην υπόθεση ότι τα άτομα αυτών των ηλικιών δύναται να έχουν ήδη διαμορφώσει σε γνωστικό επίπεδο μια αναπαράσταση τόσο για τον Εαυτό τους όσο και για τον Άλλον, τον Τσιγγάνο, που στη συγκεκριμένη έρευνα αποτελούσε την ομάδα-στόχο.

Ως το κατάλληλο μεθοδολογικό εργαλείο για τη διερεύνηση των κοινωνικών αναπαραστάσεων των Ελλήνων για τη δική τους εθνική ταυτότητα αλλά και την αντίστοιχη των Τσιγγάνων –με άλλα λόγια, για τον Εαυτό και τον Άλλον– θεωρήθηκε η κατάρτιση ενός ερωτηματολογίου, δομημένου σε δύο μέρη: Το πρώτο μέρος αφορούσε τη συλλογή των κοινωνικο-δημογραφικών στοιχείων των ερωτωμένων του δείγματος, ήτοι πληροφορίες για την ηλικία, την καταγωγή, το επάγγελμα, την οικογενειακή κατάσταση, την εκπαίδευση των γονέων και των ίδιων των υποκειμένων, ενώ το δεύτερο περιλάμβανε οκτώ (8) ερωτήσεις-φράσεις οι οποίες αναφέρονταν στις λέξεις «Τσιγγάνος», «Έλληνας», «εθνότητα», «μειονότητα», «γύφτος», στη «συμπεριφορά των Τσιγγάνων απέναντι στους Έλληνες», στον «τρόπο ζωής τους» και στην «εξωτερική τους εμφάνιση», διατυπωμένες με τέτοιο τρόπο ώστε να ενθαρρύνουν τον ελεύθερο συνειρισμό. Η συγκεκριμένη μέθοδος επιτρέπει στα άτομα να εκφραστούν αβίαστα, χωρίς άμεση ή έμμεση καθοδήγηση, συνεπώς χωρίς να προσβληθεί η αξιοπιστία των απαντήσεων, ζητώντας τους να αναφέρουν τις πέντε (5) πρώτες λέξεις που τους έρχονται στο μυαλό για κάθε μία από τις οκτώ φράσεις.

Οι υποθέσεις της έρευνας αναφέρονται:

- α) στις θετικές κοινωνικές αναπαραστάσεις των Ελλήνων για τον Εαυτό
- β) στις αρνητικές κοινωνικές αναπαραστάσεις για τον Άλλον, τον Τσιγγάνο.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Η επεξεργασία των ερωτηματολογίων έγινε με το στατιστικό πακέτο SPSS (frequencies και correspondence analysis) αποκαλύπτοντας σημαντικά στοιχεία για τις κοινωνικές αναπαραστάσεις των Ελλήνων σχετικά με τη δική τους εθνική ταυτότητα αλλά και την αντίστοιχη των Τσιγγάνων. Αρχικά, όσον αφορά τα σημαντικότερα στοιχεία των κοινωνικοδημογραφικών χαρακτηριστικών, όπως παρουσιάζονται στους παρακάτω πίνακες, οι ερωτώμενοι χωρίζονται ισάριθμα σχετικά με την καταγωγή, το φύλο και τις ηλικιακές ομάδες (Πίνακας I).

Πίνακας Ι
Κοινωνικοδημογραφικά χαρακτηριστικά ερωτωμένων

Ηλικία	Προτεύουσα		Επαρχία		Σύνολο
	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	
19-24	10	10	10	10	40
25-29	10	10	10	10	40
30-34	10	10	10	10	40
35-39	10	10	10	10	40
>40	10	10	10	10	40
Σύνολο	50	50	50	50	200

Το μορφωτικό τους επίπεδο ποικίλλει, με κυρίαρχη την ανώτατη σχολή με απολυτήριο για τους άνδρες και το απολυτήριο λυκείου για τις γυναίκες (Πίνακας ΙΙ).

Πίνακας ΙΙ
Μορφωτικό επίπεδο ερωτωμένων

Μορφωτικό επίπεδο	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο
Ειδικό σχολείο	-	-	-
Δημοτικό χωρίς απολυτήριο	-	-	-
Δημοτικό με απολυτήριο	-	3	3
Γυμνάσιο χωρίς απολυτήριο	7	1	8
Γυμνάσιο με απολυτήριο	-	1	1
Λύκειο χωρίς απολυτήριο	-	2	2
Λύκειο με απολυτήριο	18	24	42
Τεχν. Σχολή χωρίς απολυτήριο	2	-	2
Τεχν. Σχολή με απολυτήριο	9	7	16
Ανώτερη Σχολή χωρίς απολυτήριο	4	7	11
Ανώτερη Σχολή με απολυτήριο	9	10	19
Ανώτατη Σχολή χωρίς απολυτήριο	11	13	24
Ανώτατη Σχολή με απολυτήριο	35	25	60
Άλλο	5	7	12
Σύνολο	100	100	200

Το μεγαλύτερο ποσοστό των ανδρών του δείγματος ήταν άγαμοι, ενώ η οικογενειακή κατάσταση των γυναικών κυμαίνεται (47% άγαμες και 47% έγγαμες) (Πίνακας ΙΙΙ).

Για το δεύτερο μέρος του ερωτηματολογίου που περιλάμβανε τις λέξεις τις οποίες έδωσαν τα υποκείμενα στις φράσεις ελεύθερου συνεισμού, πραγματοποιήθηκε ανάλυση των συχνοτήτων εμφάνισής τους (frequencies), καταλήγοντας σε μια λίστα λέξεων οι οποίες συνιστούν στατιστικά σημαντικές από άποψη επαναληπτικότητας αναπαραστατικές ενότητες και φανερώνουν τη δεδομένη κοινωνική αναπαράσταση.

Πίνακας III
Οικογενειακή κατάσταση ερωτωμένων

Οικογ. κατάσταση	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο
Άγαμος / η	53	47	100
Έγγαμος / η	47	47	94
Χήρος / α	-	1	1
Διαζευγμένος / η	-	4	4
Σε διάσταση	-	1	1
Σύνολο	100	100	200

Δεδομένου ότι τα υποκείμενα έδιναν πέντε (5) λέξεις για κάθε ερώτηση, πράγμα που σημαίνει συγκέντρωση μεγάλου αριθμού λέξεων, θεωρήθηκαν στατιστικά σημαντικές από πλευράς συχνότητας εκείνες οι λέξεις που εμφανίζονταν σε ποσοστό $\geq 7,5\%$, για δύο λόγους: α) Ο αριθμός των λέξεων του συνόλου του δείγματος ήταν πολύ μεγάλος σε έκταση και με τον καθορισμό του ποσοστού αυτού διευκολύνθηκαν οι στατιστικές μετρήσεις. β) Στις μετρήσεις συμπεριλήφθηκαν λέξεις με χαμηλό μεν ποσοστό συχνότητας εμφάνισης σε σχέση με άλλες, που όμως συμβάλλουν στη σχηματοποίηση της κοινωνικής αναπαράστασης των υποκειμένων, επομένως σημαντικές από ερευνητικής άποψης. Εξαιρέση αποτέλεσαν οι ερωτήσεις 7 και 8, όπου το χαμηλότερο ποσοστό συχνότητας ήταν 3%, προκειμένου να συμπεριληφθούν λέξεις σημαντικές για την αποκάλυψη της κοινωνικής αναπαράστασης.

Τα ποσοστά συχνότητας εμφάνισης των λέξεων –ανά φύλο αλλά και στο σύνολο του δείγματος– για κάθε μία από τις οκτώ (8) ερωτήσεις καταγράφονται στους Πίνακες IV-XI.

Πίνακας IV
Ερώτηση 1η: Τι σημαίνει για σας «Τσιγγάνος»

Απαντήσεις	Συχνότητα λέξεων ανά φύλο		
	Α	Γ	Σύνολο
Περιπλανώμενος	30,0%	17,0%	23,5%
Βρώμιος	17,0%	25,0%	21,0%
Ελεύθερος	18,0%	25,0%	21,5%
Αμόρφωτος	7,0%	11,0%	9,0%
Νομάς	15,0%	13,0%	14,0%
Γύφτος	18,0%	13,0%	15,5%
Ζητιάνος	9,0%	14,0%	11,5%
Έμπορος	14,0%	13,0%	13,5%
Άστεγος	11,0%	14,0%	12,5%
Σπηνίτης	8,0%	12,0%	10,0%

Σημείωση: Ο πίνακας περιλαμβάνει όλες τις λέξεις με συχνότητα $\geq 7,5\%$, όπου $N = 200$.

Όπως διακρίνεται, οι λέξεις που συγκέντρωσαν την υψηλότερη συχνότητα στην 1η ερώτηση σχετίζονται με την ιδέα-εικόνα των υποκειμένων για τον τρόπο ζωής των Τουγγάνων, το μορφωτικό τους επίπεδο, την επαγγελματική τους απασχόληση και έχουν ουδέτερη (περιπλανώμενος, ελεύθερος, νομάς, έμπορος) ή αρνητική (βρώμικος, αμόρφωτος, γύφτος, ζητιάνος, άστεγος,σκηνίτης) χροιά.

Πίνακας V
Ερώτηση 2η: Τι σημαίνει για σας «μειονότητα»

Απαντήσεις	Συχνότητα λέξεων ανά φύλο		
	A	Γ	Σύνολο
Θρησκεία	28,0%	24,0%	26,0%
Διαφορετικός	19,0%	18,0%	17,0%
Ομάδα	12,0%	16,0%	14,0%
Καταπίεση	17,0%	6,0%	11,5%
Αλλόθρησκος	14,0%	7,0%	10,5%
Απομονωμένος	10,0%	9,0%	9,5%
Γλώσσα	9,0%	8,0%	8,5%
Αλβανός	4,0%	12,0%	8,0%
Μουσουλμάνος	7,0%	8,0%	7,5%

Οι λέξεις που αφορούν τη μειονότητα (Άλλος - μειοψηφία) τονίζουν τη διαφορά με την ομάδα του Εαυτού (πλειοψηφία), ενώ λέξεις όπως «Αλβανός» και «μουσουλμάνος» δηλώνουν κοινωνικές ομάδες διαφορετικής καταγωγής που πιθανά δόθηκαν ως απόρροια του αυξημένου ποσοστού Αλβανών στην Ελλάδα και της μειονοτικής ομάδας των μουσουλμάνων στην περιοχή της Θράκης, ομάδων που αποτελούν πτυχή της κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας της ελληνικής κοινωνίας εδώ και αρκετά χρόνια.

Πίνακας VI
Ερώτηση 3η: Τι σημαίνει για σας «εθνότητα»

Απαντήσεις	Συχνότητα λέξεων ανά φύλο		
	A	Γ	Σύνολο
Θρησκεία	28,0%	38,0%	33,0%
Πολιτισμός	30,0%	29,0%	29,5%
Γλώσσα	21,0%	32,0%	26,5%
Καταγωγή	14,0%	18,0%	16,0%
Ομοιογένεια	13,0%	13,0%	13,0%
Πατρίδα	16,0%	15,0%	15,5%
Ενότητα	11,0%	19,0%	15,0%
Κράτος	18,0%	8,0%	13,0%
Κοινό	4,0%	5,0%	4,5%

Στην ερώτηση σχετικά με την εθνότητα, οι λέξεις που χρησιμοποίησαν τα υποκείμενα επισημαίνουν τις βασικές κοινωνικές αξίες «πολιτισμός», «θρησκεία», «πατρίδα», «γλώσσα», «κράτος», οι οποίες μαζί με τις λέξεις «ομοιογένεια», «κοινό», «ενότητα», «καταγωγή» υποδηλώνουν την κοινωνική αναπαράσταση της εθνότητας ως ομοιογενούς ομάδας με κοινή καταγωγή, ίδιες αξίες και ανεπτυγμένη την έννοια της ομοιογένειας και της ενότητας.

Πίνακας VII
Ερώτηση 4η: Τι σημαίνει για σας «γύφτος»

Απαντήσεις	Συχνότητα λέξεων ανά φύλο		
	Α	Γ	Σύνολο
Βρώμικος	36,0%	50,0%	43,0%
Ζητιάνος	10,0%	19,0%	14,5%
Κλέφτης	15,0%	17,0%	16,0%
Αμόρφωτος	7,0%	12,0%	9,5%
Πονηρός	11,0%	17,0%	14,0%
Έμπορος	8,0%	6,0%	7,0%
Μαύρος	8,0%	14,0%	11,0%
Τσιγγάνος	13,0%	8,0%	10,5%
Άστεγος	9,0%	13,0%	11,0%

Οι λέξεις που απέδωσαν χαρακτηρισμούς στο τι σημαίνει «γύφτος», όπως παρουσιάζονται στον Πίνακα, συνθέτουν μια αρνητική εικόνα για την ομάδα του Άλλου, όχι πολύ διαφορετική από εκείνη για τον «Τσιγγάνο», δηλώνοντας τα υποκείμενα με αυτόν τον τρόπο τη θεώρηση μιας ομοιότητας μεταξύ των δύο έξω-ομάδων.

Πίνακας VIII
Ερώτηση 5η: Τι σημαίνει για σας «Έλληνας»

Απαντήσεις	Συχνότητα λέξεων ανά φύλο		
	Α	Γ	Σύνολο
Πατριώτης	31,0%	18,0%	24,5%
Φιλόξενος	18,0%	30,0%	24,0%
Περήφανος	14,0%	10,0%	12,0%
Πολιτισμός	15,0%	15,0%	15,0%
Έξυπνος	18,0%	12,0%	15,0%
Φιλότιμος	11,0%	18,0%	14,5%
Χριστιανός	15,0%	12,0%	13,5%
Ιστορία	13,0%	12,0%	12,5%
Θρησκεία	5,0%	5,0%	5,0%
Πονηρός	14,0%	6,0%	10,0%

Στην ερώτηση για την ομάδα του Εαυτού, οι λέξεις που της αποδόθηκαν τη χαρακτηρίζουν θετικά και σχετίζονται, όπως και στην 3η ερώτηση, με βασικές παλιές αξίες που διατηρούνται μέσα στο χρόνο, όπως «πολιτισμός», «θρησκεία», «χριστιανός», «ιστορία», διαπίστωση που υποδεικνύει τη μεταβίβασή τους από γενιά σε γενιά.

Πίνακας ΙΧ
Ερώτηση 6η: «Χαρακτηρίστε τη συμπεριφορά των Τσιγγάνων απέναντί σας»

Απαντήσεις	Συχνότητα λέξεων ανά φύλο		
	Α	Γ	Σύνολο
Πονηρή	39,0%	25,0%	32,0%
Αδιάφορη	23,0%	29,0%	26,0%
Ύπουλη	14,0%	15,0%	14,5%
Φιλική	9,0%	8,0%	8,5%
Καχύποπτη	12,0%	10,0%	11,0%
Εχθρική	15,0%	8,0%	11,5%
Επιφυλακτική	12,0%	9,0%	10,5%
Εκμεταλλευτική	10,0%	8,0%	9,0%
Συμφεροντολογική	4,0%	7,0%	5,5%
Ενοχλητική	6,0%	11,0%	8,5%

Είναι φανερό από τον Πίνακα ότι στην ερώτηση αυτή οι λέξεις που συγκέντρωσαν τις υψηλότερες συχνότητες εκφράζουν αρνητική στάση προς την ομάδα του Άλλου, του Τσιγγάνου, και μόνο μία λέξη από αυτές έχει θετικό χαρακτήρα, επιβεβαιώνοντας τη θεώρηση ότι τα μέλη μιας

Πίνακας Χ
Ερώτηση 7η: «Χαρακτηρίστε τον τρόπο ζωής των Τσιγγάνων»

Απαντήσεις	Συχνότητα λέξεων ανά φύλο		
	Α	Γ	Σύνολο
Νομαδικός	28,0%	25,0%	26,5%
Ελευθερός	24,0%	25,0%	24,5%
Δύσκολος	21,0%	26,0%	23,5%
Βρώμκος	9,0%	21,0%	15,0%
Παραδοσιακός	15,0%	12,0%	13,5%
Ανθυγιεινός	5,0%	5,0%	5,0%
Ομαδικός	8,0%	8,0%	8,0%
Ανέμελος	10,0%	7,0%	8,5%
Περιπλανώμενος	6,0%	5,0%	5,5%
Ανεξάρτητος	7,0%	4,0%	5,5%

ομάδας τείνουν να αποδίδουν θετικά χαρακτηριστικά στην ομάδα του Εαυτού και αρνητικά στην ομάδα του Άλλου, την έξω-ομάδα.

Η εικόνα που παρουσιάζουν τα υποκείμενα του δείγματος όσον αφορά τον τρόπο ζωής των Τσιγγάνων, έτσι όπως διαγράφεται μέσα από τις λέξεις που δόθηκαν στην 7η ερώτηση, είναι κυρίως ουδέτερης χροιάς και αποκαλύπτει στοιχεία του μύθου που έχει πλαστεί γύρω από τον τσιγγάνικο τρόπο ζωής, με τη δεδομένη ελευθερία, ανεξαρτησία, τη νομαδικότητα αλλά και τις άσχημες συνθήκες διαβίωσης. Ταυτόχρονα, τα υποκείμενα θέτουν άμεσα την απόσταση μεταξύ αυτού του τρόπου ζωής και του δικού τους, ανάμεσα στην ομάδα του Εαυτού και την ομάδα του Άλλου.

Πίνακας XI

Ερώτηση 8η: «Χαρακτηρίστε την εξωτερική εμφάνιση των Τσιγγάνων»

Απαντήσεις	Συχνότητα λέξεων ανά φύλο		
	Α	Γ	Σύνολο
Βρώμιξη	43,0%	55,0%	49,0%
Ατημέλητη	26,0%	26,0%	26,0%
Πολύχρωμη	18,0%	23,0%	20,5%
Ξυπόλητοι	29,0%	35,0%	32,0%
Μελαμφοί	19,0%	5,0%	12,0%
Παραδοσιακή	7,0%	10,0%	8,5%
Άπλυτοι	4,0%	9,0%	6,5%
Χρυσασφικά	4,0%	6,0%	5,0%
Φτωχική	3,0%	4,0%	3,5%

Η ίδια παρατήρηση μπορεί να διατυπωθεί και για τις απαντήσεις των υποκειμένων στην 8η ερώτηση, οι οποίες απορρέουν από την τακτική, αν όχι καθημερινή, επαφή τους με τους Τσιγγάνους και θεωρούνται αποκαλυπτικές για τη μελέτη της κοινωνικής τους αναπαράστασης για το «ξένο», το «διαφορετικό», το «άλλο». Αξίζει να σημειωθεί ότι οι τελευταίες δύο λέξεις («χρυσασφικά», «φτωχική»), εμφανίζουν αρκετά χαμηλότερο ποσοστό συχνότητας από ό,τι ήταν αναμενόμενο.

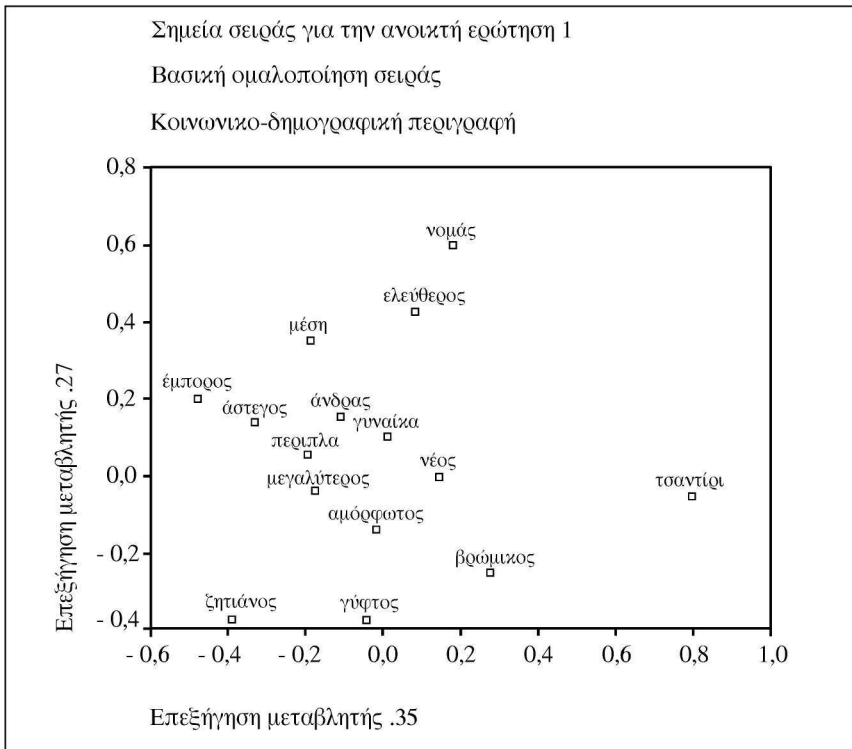
Στη συνέχεια χρησιμοποιήθηκε με το ίδιο στατιστικό πακέτο η μέθοδος της correspondence analysis, προκειμένου να περιγραφούν οι σχέσεις μεταξύ των κατηγορικών μεταβλητών (φύλο, ηλικία και απαντήσεις ερωτώμενων) σε κάθε έναν πίνακα που αντιστοιχεί στις 8 ερωτήσεις του συγκεκριμένου τμήματος (των ερωτήσεων ελεύθερου συνειρμού) του ερωτηματολογίου. Ένας από τους στόχους της διαδικασίας αυτής είναι η περιγραφή των σχέσεων ανάμεσα σε δύο κατηγορικές μεταβλητές σε έναν πίνακα, ενώ ταυτόχρονα υποδηλώνονται ποσοτικά και γραφικά οι σχέ-

σεις ανάμεσα στις κατηγορίες της κάθε μεταβλητής. Για κάθε μεταβλητή, οι αποστάσεις ανάμεσα στα σημεία της κατηγορίας τα οποία αντανακλούν τις σχέσεις ανάμεσα στις παρόμοιες κατηγορίες και τα σημεία αυτά βρίσκονται κοντά. Παρουσιάζοντας τα σημεία της μίας μεταβλητής πάνω σε αυτά για κάθε μία από τις άλλες μεταβλητές, απεικονίζονται οι μεταξύ τους σχέσεις (SPSS, 1998, σ. 43). Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι τα κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά φύλο και ηλικία αντανακλώνονται στα Σχήματα 1-8 ως συμπληρωματικές μεταβλητές.

Η συγκέντρωση των λέξεων στο Σχήμα 1 εκφράζει ότι τα υποκείμενα έδωσαν τις ίδιες απαντήσεις στην πρώτη ερώτηση, χωρίς στατιστική σημαντικότητα όσον αφορά το φύλο. Διαφορά διαφαίνεται στις ηλικιακές ομάδες, όπου οι νεότεροι και οι μεγαλύτεροι στην ηλικία απάντησαν περίπου με τις ίδιες λέξεις: άστεγος, περιπλανώμενος, έμπορος, με υψηλή

Σχήμα 1

Ανάλυση αντιστοιχίας των λέξεων-απαντήσεων στην 1η ερώτηση

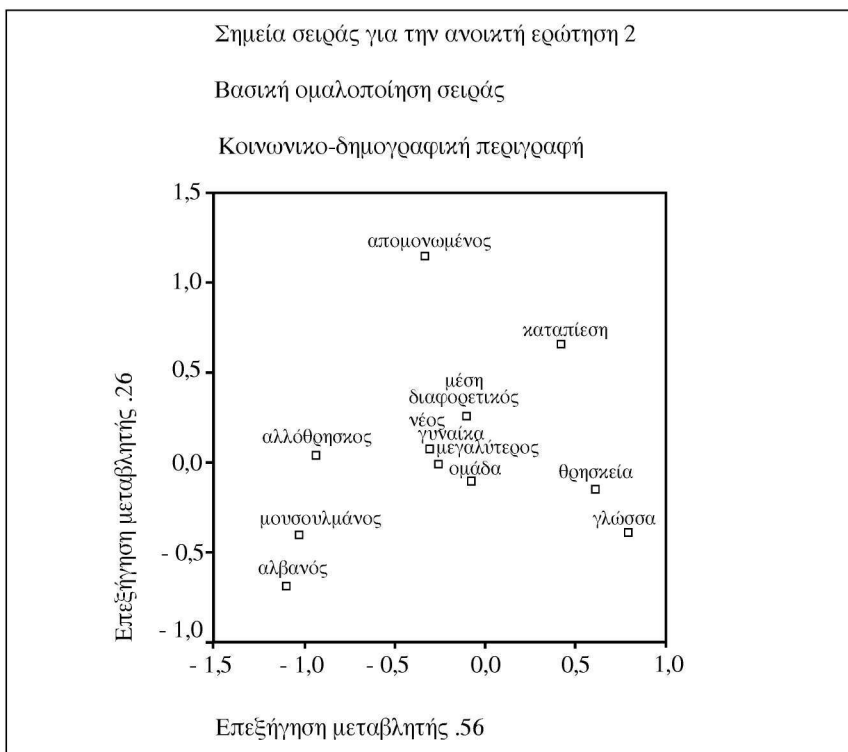

εμφάνιση για τη δεύτερη ομάδα των λέξεων αμόρφωτος, ζητιάνος και γύφτος. Τα υποκείμενα μέσης ηλικίας επικεντρώθηκαν κυρίως στις λέξεις ελεύθερος και νομάς, ενώ η λέξη τσαντίρι, αν και στατιστικά σημαντική από πλευράς συχνότητας εμφάνισής της, δεν φαίνεται να συνδέεται άμεσα με τις μεταβλητές του φύλου ή της ηλικίας.

Στο Σχήμα 2 οι απαντήσεις δεν διαχωρίζονται σημαντικά αναφορικά με την ηλικιακή ομάδα και το φύλο των υποκειμένων. Και στη 2η ερώτηση οι απαντήσεις εμφανίζουν ομοιογένεια, εκτός από ορισμένες λέξεις οι οποίες καλύπτουν εννοιολογικά πεδία και υποδηλώνουν την αναπαράσταση των υποκειμένων για τη μειονότητα. Οι λέξεις αλλόθρησκος, μουσουλμάνος και Αλβανός εμφανίζονται μαζί και αποτελούν ένα σημασιολογικό πεδίο που δηλώνει την καταγωγή. Η συγκέντρωση των λέξεων κοντά στον ίδιο άξονα σημαίνει ότι το υποκείμενο που ανέφερε τη λέξη

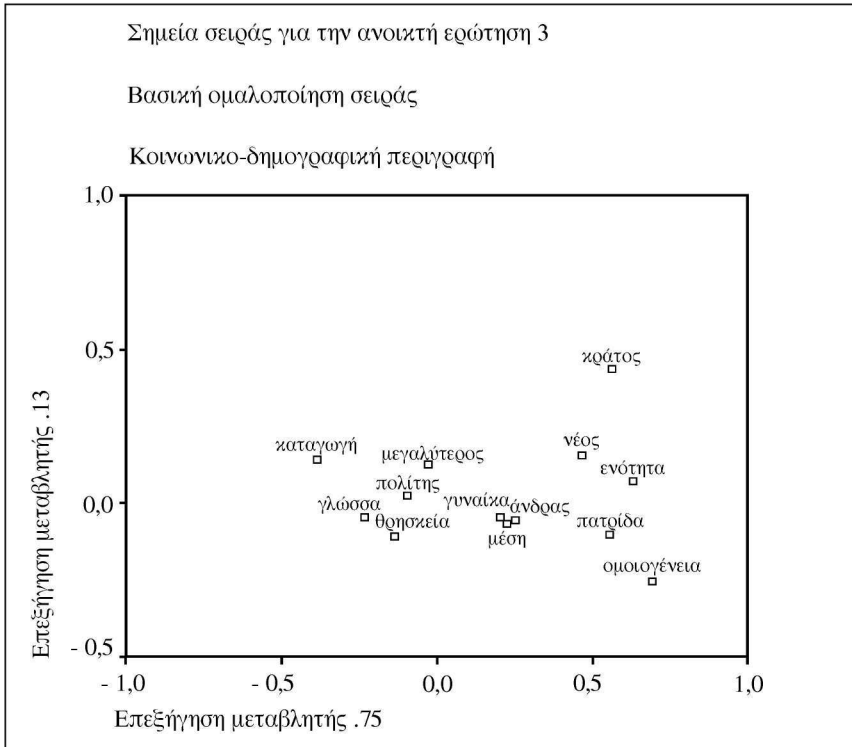
Σχήμα 2

Ανάλυση αντιστοιχίας των λέξεων-απαντήσεων στη 2η ερώτηση

Σχήμα 3

Ανάλυση αντιστοιχίας των λέξεων-απαντήσεων στην 3η ερώτηση

αλλόθρησκος είναι πιθανό να ανέφερε επίσης τη λέξη μουσουλμάνος ή αλβανός μέσα στο σύνολο των πέντε (5) λέξεων που έπρεπε να δώσει. Το ίδιο συμβαίνει και για τις λέξεις θηροσκεία και γλώσσα. Οι λέξεις καταπίεση και απομονωμένοι είναι στατιστικά σημαντικές από πλευράς συχνότητας αλλά δεν σχετίζονται με τις υπόλοιπες. Αυτό σημαίνει ότι έχουν αναφερθεί όχι τόσο συχνά όσο οι υπόλοιπες και χωρίς εννοιολογική σύνδεση με τις υπόλοιπες λέξεις.

Η κατανομή των λέξεων σε αυτό το σχήμα δείχνει ότι οι δοθείσες στην 3η ερώτηση λέξεις δεν διαχωρίζονται σε σχέση με το φύλο αλλά σε σχέση με τις ηλικιακές ομάδες. Τα άτομα μέσης ηλικίας (30-40 ετών) έδωσαν περίπου τις ίδιες απαντήσεις. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι αντίστοιχες απαντήσεις των ατόμων νεαρής ηλικίας, οι οποίες καλύπτουν ένα εννοιολογικό πεδίο κυρίως πολιτικού προσανατολισμού, εκφραζόμενο μέσα από τις λέξεις κράτος, ενότητα, πατρίδα, ομοιογένεια. Αντίθετα, τα άτομα

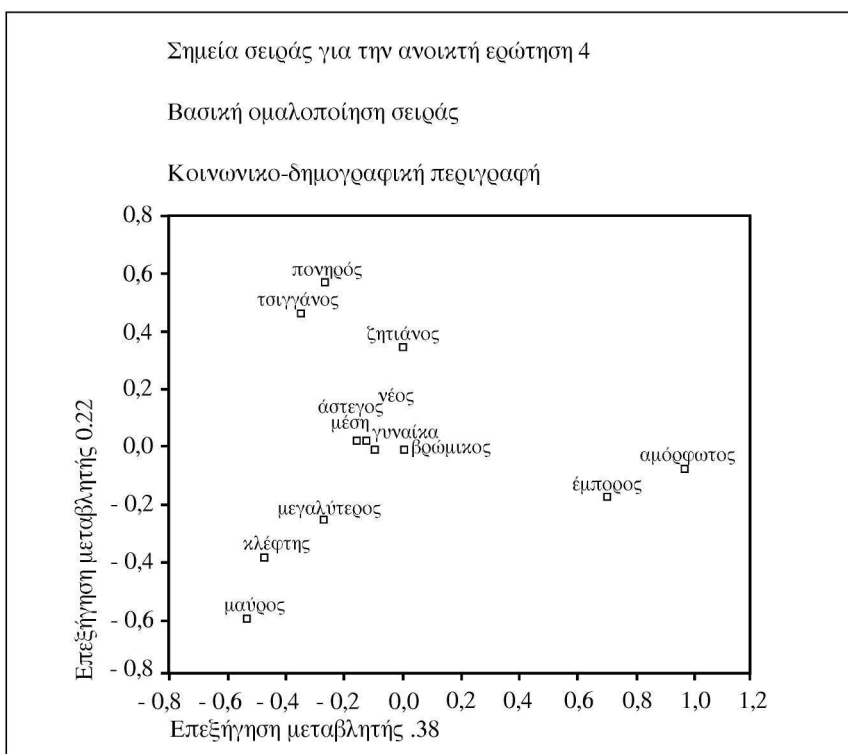
μεγαλύτερης ηλικίας (> 40 ετών) έδωσαν λέξεις που δηλώνουν παραδοσιακές αξίες, όπως καταγωγή, θρησκεία, πολιτισμός και γλώσσα.

Στο Σχήμα 4 η κατανομή των λέξεων που δόθηκαν ως απαντήσεις στην ερώτηση σχετικά με το τι σημαίνει γύφτος δεν παρουσιάζει διαφορά όσον αφορά το φύλο. Τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες ανέφεραν τις ίδιες λέξεις απαντώντας στην 4η ερώτηση. Και στη συγκεκριμένη ερώτηση εμφανίζονται ως απάντηση λέξεις μαζί (έμπορος και αμόρφωτος - ή τσιγγάνος, πονηρός και ζητιάνος) που συνιστούν διαφορετικά εννοιολογικά πεδία και η γειννιάσή τους σημαίνει ότι, στην περίπτωση που αναφέρθηκε η μία από αυτές, αναφέρθηκε και η άλλη μαζί από τα υποκείμενα.

Όσον αφορά τις ηλικιακές ομάδες, τα νεαρά και τα άτομα ως 40 ετών έδωσαν τις ίδιες απαντήσεις, ενώ τα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας χρησιμοποίησαν συχνότερα τις λέξεις κλέφτης και μαύρος.

Σχήμα 4

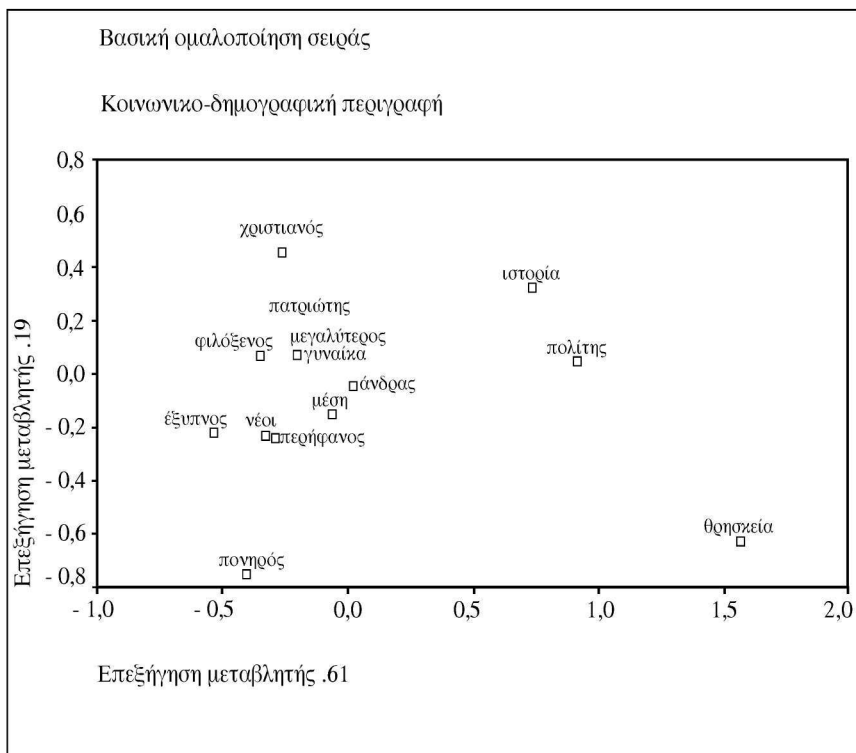
Ανάλυση αντιστοιχίας των λέξεων-απαντήσεων στην 4η ερώτηση

Για την 5η ερώτηση ισχύει ό,τι και στις προηγούμενες ερωτήσεις. Τα υποκείμενα του δείγματος έδωσαν τις ίδιες απαντήσεις χωρίς διαφορές σχετικά με το φύλο και τις ηλικιακές ομάδες, αναφέροντας λέξεις οι οποίες δηλώνουν παραδοσιακές κυρίως αξίες και «ζωγραφίζουν» την αναπαράσταση για την εθνική τους ταυτότητα, την ταυτότητα του Εαυτού. Εμφανίζονται επίσης λέξεις με χαμηλή συχνότητα, πράγμα που σημαίνει ότι δεν εκφράστηκαν συχνά από τα υποκείμενα, όπως οι λέξεις πονηρός, θρησκεία, πολιτισμός, ενώ υπάρχει και εδώ ένα πεδίο σημασιολογικού χαρακτήρα αποτελούμενο από τις λέξεις πολιτισμός και θρησκεία δηλώνοντας ότι αυτές οι λέξεις, όταν δόθηκαν, εκφράστηκαν μαζί.

Σχήμα 5

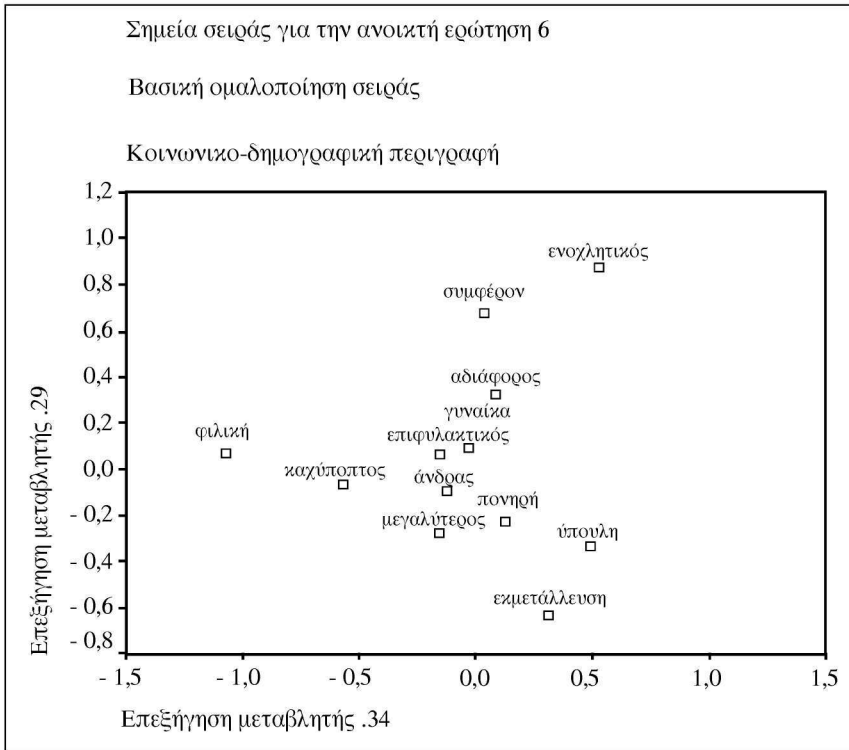
Ανάλυση αντιστοιχίας των λέξεων-απαντήσεων στην 5η ερώτηση

Μικρή διαφορά υπάρχει στις απαντήσεις των υποκειμένων στην 6η ερώτηση όσον αφορά στο φύλο. Το κύριο σώμα των λέξεων που δόθηκαν είναι το ίδιο με μεγαλύτερη συχνότητα εμφάνισης ορισμένων λέξεων από

Σχήμα 6

Ανάλυση αντιστοιχίας των λέξεων-απαντήσεων στην 6η ερώτηση

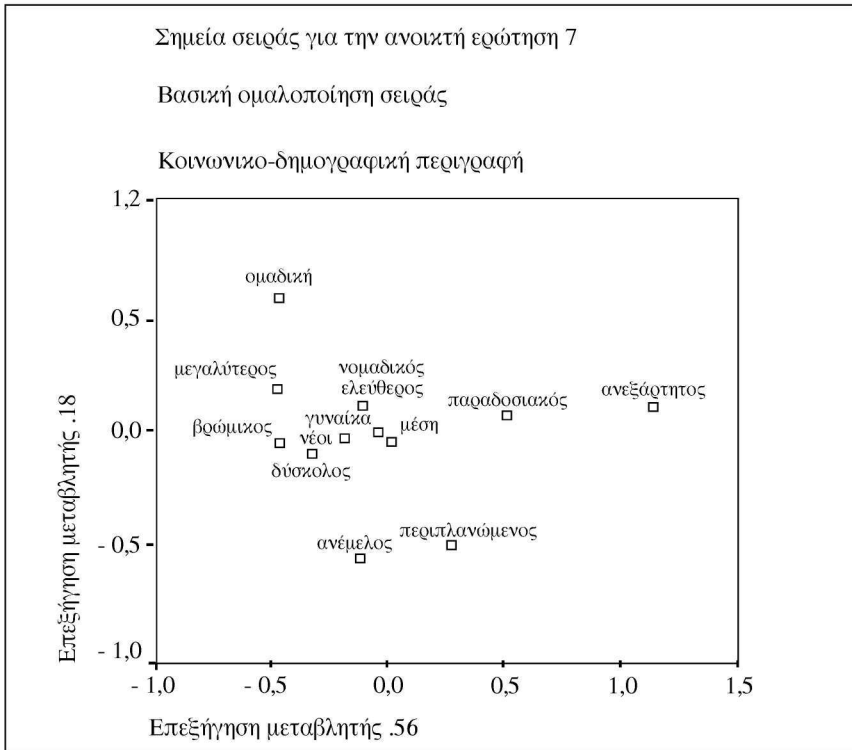

τις γυναίκες, όπως επιφυλακτική και αδιάφορη, και από τους άνδρες, όπως καχύποπτη. Εμφανίζονται και σε αυτό το σχήμα εννοιολογικά πεδία, όπως οι λέξεις συμφεροντολογική και ενοχλητική ή ύπουλη και εκμεταλλευτική που αναφέρθηκαν μαζί στη συγκεκριμένη ερώτηση. Παρατηρείται ομοιότητα στις λέξεις που έδωσαν τα υποκείμενα νεαρής ηλικίας και αυτά μέχρι 40 ετών, ενώ τα άτομα ηλικίας 40 ετών και άνω χρησιμοποίησαν περισσότερο λέξεις αρνητικής χροιάς, όπως πονηρή, ύπουλη και εκμεταλλευτική, οι οποίες είναι αποκαλυπτικές όσον αφορά την αναπαράσταση που έχουν σχηματίσει για τη συμπεριφορά των Τσιγγάνων απέναντί τους. Μόνο η λέξη φιλική δεν συνοδεύεται από αρνητική χροιά αλλά η συχνότητα εμφάνισής της είναι πολύ χαμηλή και δεν θεωρείται στατιστικά σημαντική, όπως διαφαίνεται σ' αυτό το σχήμα.

Ανεξαρτήτως φύλου, τα υποκείμενα της έρευνας έδωσαν τις ίδιες λέξεις ως απαντήσεις στην 7η ερώτηση. Διαφορά διακρίνεται στη μετα-

Σχήμα 7

Ανάλυση αντιστοιχίας των λέξεων-απαντήσεων στην 7η ερώτηση

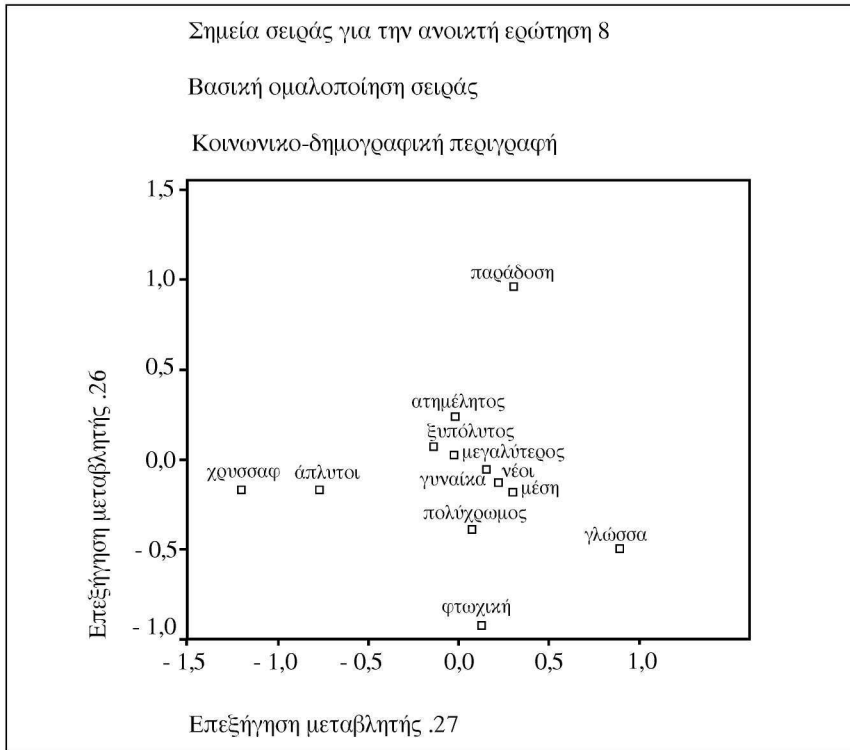

βλητή της ηλικίας όπου τα νεαρά άτομα και τα άτομα μέχρι 40 ετών έδωσαν τις ίδιες απαντήσεις, ενώ τα άτομα ηλικίας > 40 ετών χρησιμοποίησαν περισσότερο τις λέξεις ομαδικό και νομαδικό. Και σε αυτό το σχήμα εμφανίζονται λέξεις εκφρασμένες μαζί, δημιουργώντας εννοιολογικά πεδία, όπως οι λέξεις ανέμελο και περιπλανώμενο.

Αναφορικά με το φύλο και την ηλικιακή ομάδα των υποκειμένων, φανερώνεται από το Σχήμα 8 ότι δεν παρουσιάζεται διαφορά στις απαντήσεις που έδωσαν στην τελευταία ερώτηση του ερωτηματολογίου. Υπάρχουν όμως λέξεις, όπως χρυσαφικά, φτωχική, παραδοσιακή, μελαμφοί και άπλυτοι, η θέση των οποίων δηλώνει ότι δεν εμφανίστηκαν πολύ συχνά και δεν συνδέονται με τις υπόλοιπες δοθείσες λέξεις. Αυτό σημαίνει ότι εκφράστηκαν ως απαντήσεις στη συγκεκριμένη ερώτηση αλλά ανεξάρτητα/άσχετα από το σώμα των υπόλοιπων τεσσάρων (4) λέξεων.

Σχήμα 8

Ανάλυση αντιστοιχίας των λέξεων-απαντήσεων στην 8η ερώτηση

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η αξιολόγηση των αποτελεσμάτων οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι υποθέσεις που τέθηκαν στο ξεκίνημα της έρευνας επαληθεύτηκαν τόσο για την περίπτωση του Εαυτού, συνοδευόμενη από μια άλλη διάστασή της, όσο και για την περίπτωση του Άλλου. Τα υποκείμενα του δείγματος έδωσαν στην πλειοψηφία τους λέξεις ευνοϊκής χροιάς για τον Εαυτό, σχηματίζοντας έτσι την εικόνα μιας θετικής αναπαράστασης για την ομάδα του «ανήκειν», και λέξεις αρνητικής χροιάς για την «έξω-ομάδα», τον Άλλον.

Σύμφωνα με την Τρουμπέτα (2000), στις αμφίσημες κατηγορίες «μετανάστης», «ξένος», «αλλοδαπός», «άλλος» «εγγράφεται η ιδέα της διαφορετικής ως προς αυτήν κυρίαρχης κοινωνικής καταγωγής η οποία κωδικοποιείται στην ιδέα της πολιτισμικής διαφοράς» που με τη σειρά της εμπει-

ρικλείει την ιδέα της ανισότητας. Επιπρόσθετα, μια πιθανή εξήγηση που θα μπορούσε να δοθεί στην απόδοση των χαρακτηριστικών για τον Εαυτό και τον Άλλον από τα υποκείμενα της έρευνας είναι ότι, επειδή ο Άλλος έρχεται «απέξω» –επομένως δεν αποτελεί μέρος της ομάδας του Εαυτού–, αυτό τον τοποθετεί σε μια απόσταση η οποία καθορίζει εξαρχής μια σχέση μεταξύ τους, και, δεδομένης της διαπίστωσης ότι η διαπολιτισμική συνάντηση αφορά τη συνάντηση των αναπαραστάσεων διαφορετικών πολιτισμικών ομάδων, συγκεκριμένες συμπεριφορές θεωρούνται αυτονόητες. Αυτές αντανακλούν είτε τη θέληση για εγγύτητα με τον Άλλον και εκφράζονται με την επιθυμία για ταύτιση ή αφομοίωσή του στην ομάδα του Εαυτού είτε την επιθυμία για απόσταση η οποία εκφράζεται μέσω της διαφοροποίησης (Τριανταφύλλου, 2000).

Το ζήτημα της συνάντησης των πολιτισμικών ταυτοτήτων των Ελλήνων και των Τσιγγάνων στον ελλαδικό χώρο, ιδωμένο μέσα από το πρίσμα της συγκρουσιακής τους σχέσης στην καθημερινή πρακτική, «επιβαρύνεται» από την ίδια τη χροιά της διαφορετικότητας που φέρει η ταυτότητα των δεύτερων μέσα της. Η συνάντηση των αναπαραστάσεών τους έχει ως αποτέλεσμα τη στήριξή τους στην προκατάληψη. Τα στοιχεία πολιτισμού των Ρόμα, το διαφορετικό χρώμα του δέρματος, ο εξωτικός χαρακτήρας που έχει αποδοθεί στον τρόπο ζωής τους, η νομαδικότητα και η θεώρησή τους ως ατόμων με χαμηλή ηθική αντίσταση και ροπή στην εγκληματικότητα αποτελούν τη βάση δόμησης της αναπαράστασης του δυτικού κόσμου για την εθνότητα αυτή. Εντούτοις, η διάκριση έχει συντελεστεί κυρίως πάνω στην κοινωνική συμπεριφορά και λιγότερο πάνω στην εθνική ή φυλετική διαφορετικότητα. Μέχρι σήμερα παρατηρείται μια διάθεση για δόμηση μιας τσιγγάνικης ταυτότητας από την πλευρά των μη-Τσιγγάνων η οποία βασίζεται στην έξωθεν αντίληψή τους και που οδηγεί σε συμπεριφορά απόστασης από αυτούς (Hancock, 2000).

Από την άλλη μεριά, οι Τσιγγάνοι υποχρεώνονται διαρκώς να μάχονται σε δύο μέτωπα: αυτό της διατήρησης της πολιτισμικής τους ταυτότητας και αυτό της «διάλυσης», της εξάλειψης της ταυτότητας που τους έχει ακούσια αποδοθεί από τον κόσμο των μη-Τσιγγάνων.

Ο ιδιαίτερος τρόπος ζωής τους ενσωματώνει ιδέες και πεποιθήσεις οι οποίες διοχετεύονται, διατηρούνται και επιδεικνύονται μέσα από καθημερινές πρακτικές αρχικά για λόγους έκφρασης της διαφορετικότητάς τους ως εθνικής ομάδας και κατά δεύτερο λόγο ως μέσο χάραξης συνόρων μεταξύ της κοινωνίας τους και του κόσμου των μη-Τσιγγάνων, όταν η διάκριση αυτή κρίνεται απαραίτητη συνθήκη (Ρήγα και Δαιμονάκου, 2001β, σ. 278).

Η σχέση αυτόχθονων Ελλήνων και Τσιγγάνων, όπως διαφαίνεται από τα ερευνητικά δεδομένα, είναι σχέση απόστασης με ενδεχόμενη τάση εγγύτητας, όχι όμως επιθυμία ισότιμης αντιμετώπισης και ενσωμάτωσης, αποτέλεσμα που αναμφισβήτητα χροΐζει περαιτέρω έρευνας και σκέψης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abrie J.-C. και Guimelli C., 1998, «Représentations sociales et effets de contexte», *Connexions: Logiques sociales de la connaissance*, no 72, σ. 23-37, saint-Agne, Erès.
- Bauman Z., 1998, *Culture as Praxis*, London, Sage Publications.
- De Vos G.A., 1995, «Ethnic Pluralism: Conflict and Accommodation: The Role of Ethnicity in Social History», στο L. Romanucci-Ross και G.A. De Vos, *Ethnic Identity, Conflict and Accommodation*, Walnut Creek, Altamira Press.
- Έξαρχος Γ., 1996, *Αυτοί είναι οι Τσιγγάνοι*, Αθήνα, εκδ. Γαβριηλίδης.
- Εφημερίδα *Το Βήμα* (20/5/2001).
- Φίλιας Β., 2000, *Κοινωνιολογία του Πολιτισμού*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση.
- Flick U., 1995, «Social Representations», στο J.A. Smith, R. Harré και L. Van Langenhove, *Rethinking Psychology*, London, Sage Publications.
- Grossberg L., 1996, «Identity and Cultural Studies: Is That All There Is?», στο S. Hall και du Gay P., *Questions of Cultural Identity*, London, Sage Publications.
- Hall S., 1991, «The Local and the Global: Globalization and Ethnicity», στο A. King (ed.), *Culture, Globalization and the World-System*, London, Macmillan.
- Hall S., 1996, «Introduction: Who Needs Identity?», στο S. Hall και P. du Gay, *Questions of Cultural Identity*, London, Sage Publications.
- Hancock I., 2000, *The Struggle for the Control of Identity*, <http://www.genocities.com/Paris/5121/identity.htm>.
- Hogg M.A., 1996, «Social Identity Theory», στο A.S.R. Manstead και M. Hewstone, *The Blackwell Encyclopedia of Social Psychology*, Oxford, Blackwell Publishers Ltd.
- Hogg M.A. και Abrams D., 1996, *Social Identifications: A Social Psychology of Intergroup Relations and Group Processes*, London, Routledge.
- Lorenzi-Cioldi F., 1997, *Questions de méthodologie en sciences sociales*, Paris, Delachaux et Niestlé.
- Malinowski B., 1958, *The Dynamics of Culture Change: An Inquiry into Race Relations in Africa*, New Haven, Yale University Press.
- Malinowski B., 1964, *A Scientific Theory of Culture and Other Essays*, North Carolina, The University of North Carolina Press.
- Moscovici S., 1976, *La Psychanalyse, son image et son public*, Paris, Presses Universitaires de France.

- Moscovici S., 1984a, «The myth of the Lonely Paradigm: a Rejoinder», *Social Research*, 51, σ. 939-968.
- Παυλή Μ. και Σιδέρη Α., 1990, *Οι Τσιγγάνοι της Αγίας Βαρβάρας και της Κάτω Αχαΐας*, Αθήνα, ΓΓΛΕ.
- Ρήγα Α.Β., 1991, «Από τις στάσεις στις κοινωνικές αναπαραστάσεις. Μια ανασκόπηση της πρόσφατης βιβλιογραφίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Ρήγα Α.Β., 1996, «Πρόλογος στην ελληνική έκδοση», στο Zavalloni M. και Louis-Guèrin C., *Κοινωνική ταυτότητα και συνείδηση* (επιμ.-μτφ.-πρόλογος Α.Β. Ρήγα), Αθήνα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα.
- Ρήγα Α.Β., 1997, *Κοινωνικές αναπαραστάσεις και ψυχοκοινωνική ταυτότητα: σύγχρονες ελληνικές μελέτες βασισμένες στην Εγω-Οικολογική θεωρία*, Αθήνα, Εκδόσεις Μαυρομάτη.
- Ρήγα Α.Β. και Δαιμονάκου Σ., 2001α, «Κοινωνική πολιτική σε κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες: Παρουσίαση Προγράμματος LEONARDO για τους Τσιγγάνους στην περιοχή της Πρωτεύουσας», στο Α.Β. Ρήγα και συν., *Ψυχοκοινωνικές παρεμβάσεις σε οργανισμούς, ομάδες και άτομα: Θεωρία-Ερευνα-Εφαρμογές*, Αθήνα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, σ. 259-276.
- Ρήγα Α.Β. και Δαιμονάκου Σ., 2001β, «Το ζήτημα της υγιεινής και της υγείας στις κοινότητες των Τσιγγάνων: Η περίπτωση της Ελλάδας», στο Α.Β. Ρήγα και συν., *Ψυχοκοινωνικές παρεμβάσεις σε οργανισμούς, ομάδες και άτομα: Θεωρία-Ερευνα-Εφαρμογές*, Αθήνα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, σ. 277-287.
- Spears R., 1996, «Social Categorization», στο A.S.R. Manstead και M. Hewstone, *The Blackwell Encyclopedia of Social Psychology*, Oxford, Blackwell Publishers Ltd.
- SPSS, 1998, *Categories 8.0*, Chicago, Marketing Department SPSS, σ. 43.
- Tajfel H., 1978, *Differentiation between Social Groups*, London, Academic Press.
- Tajfel H. και Turner J.C., 1979, «An Intergrative Theory of Intergroup Conflict», στο W.G. Austin και S. Worchel (eds), *The Social Psychology Relations*, Monterey, Brooks/Cole, σ. 33-47.
- Tajfel H., 1981, *Human Groups and Social Categories: Studies in Social Psychology*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Τερόζοπούλου Μ. και Γεωργίου Γ., 1996, *Οι Τσιγγάνοι στην Ελλάδα: Ιστορία – Πολιτισμός*, Αθήνα, εκδ. ΓΓΛΕ.
- Τριανταφύλλου Α., 2000, «Ρητορική της ταυτότητας και παρανόηση στις διαπολιτισμικές συναντήσεις», στο Ρ. Κωνταντζόγλου και Μ. Πετρονότη (επιμ.), *Όρια και περιθώρια. Εντάξεις και αποκλεισμοί*, Αθήνα, εκδ. ΕΚΚΕ.
- Τρουμπέτα Σ., 2000, «Μερικές σκέψεις σχετικά με την παράσταση του “Άλλου” και το φαινόμενο του ρατσισμού στην ελληνική κοινωνία», Αθήνα, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 101-102, σ. 137-176.
- Turner J.C., 1982, «Towards a Cognitive Redefinition of the Social Group», στο H. Tajfel (ed.), *Social Identity and Intergroup Relations*, Cambridge, Cambridge University Press, σ. 15-40.
- Turner J.C., Hogg M.A., Oakes P.J., Reicher S.D. και Wetherell M.S., 1987, *Rediscovering the Social Group: A Self-categorization Theory*, Oxford, Basil Blackwell.

-
- Wagner W., Duveen G., Farr R., Jovchelovitch S., Lorenzi-Cioldi F., Markova I. και Rose D., 1999, «Theory and Method of Social Representations», *Asian Journal of Social Psychology*, vol. 2, issue 1.
- Zavalloni M. και Louis-Guèrin, C., 1984, *Identité sociale et conscience. Introduction à l' égo-écologie*, Ed. Privat, Montréal, Presses de l' Université de Montréal.
- Zavalloni M. και Louis-Guèrin C., 1996, *Κοινωνική ταυτότητα και συνείδηση* (επιμ.-μετφ.-πρόλογος Α.Β. Ρήγα), Αθήνα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα.